

הרב דניאל וולף

קבלת תענית

א.

בגמרא בתענית הובא דין חדש:

אמר שמואל: כל תענית שלא קיבל עליו מבעוד יום – לאו שמיה תענית, ואי יתיב מאי? אמר רבה בר שילא: דמי למפוחא דמליא זיקא. אימת מקביל ליה? רב אמר: במנחה, ושמואל אמר: בתפלת המנחה (יב.).

הגמרא כאן מחדשת שעצם עינוי הנפש הנובע מהימנעות מאכילה אינה יוצרת קיום צום אלא הוא "דמי למפוחא דמליא זיקא", או כפירוש רש"י "אף זה נתמלא רוח – שלא אכל בחינם". כלומר, מי שצם מבלי לקבל עליו מבעוד יום אינו נחשב ליום צום ואין בו קיום כלל.¹ אין חשיבות דתית לאי אכילה אלא בתוך המסגרת של יום תענית, וכדי ליצור יום תענית צריכים לעמוד בגדרים הלכתיים מסוימים. אולם, יש מקום ללבן מה אופי דרישות אלו.

דברי הגמרא הובילו למספר שיטות בראשונים לגבי אופי קבלת התענית וזיקתה לתפילת המנחה. שיטותיהם עולות מהתייחסויותיהם השונות לפרטים שונים בקבלת תענית – תוכן הקבלה, עיתויה ומחלוקת רב ושמואל. עיון בפרטים אלו עשוי לברר את השאלות העקרוניות. מלבד העיסוק בקבלת תענית, נברר את גדרה של תענית יחיד באופן כללי.

שיטת רש"י

רש"י פירש: "בסופה, תוספת ריצוי ותחנונים, עד שאומר: הריני מחר בתענית" (שם ד"ה בתפילת מנחה). משתמע מדבריו שיש כאן תוספת לתפילת מנחה שמקבל עליו התענית. רש"י מדגיש כי אופי התוספת גם כן חשוב ואינו רק נדר או קבלת תענית בנוסח "הריני מחר בתענית", אלא המשך והעמקת תפילת מנחה. לפי זה יש לפרש את הביטוי "בסופה"

1 עיין בהגהות מיימוניות פ"א מהלכות תענית ובדברי המרדכי בתענית (הובאו ברמ"א או"ח תקסב, ה) שאם לא קיבל מבעוד יום אינו יוצא ידי נדרו אם נדר להתענות אבל אומר עננו. הדבר תמוה בעיני – אם נחשב ליום צום לעניין עננו למה לא יצא ידי נדרו? כמו כן פשטות הגמרא היא כרש"י, דהיינו, שאינו נחשב ליום תענית כלל. אולי יש קיום של "לצעוריה נפשיה" כמו בתענית שעות שידון בהמשך, אבל אמירת עננו היא סימן שיש ליום זהות של יום צום כמו שנבאר בהמשך.

כלפני שעקר רגליו. רש"י מסביר את שיטת רב כי הדרישה לקבל "במנחה" היא בגדר "בזמן מנחה ואפילו בשוק אומר הריני מחר בתענית". לשיטת רש"י נראה כי רב ושמואל נחלקו לא רק בדרך לקבלת תענית אלא באופיו הבסיסי: לרב הקבלה היא נדר בלבד, וכמו שבכל נדרי מצווה ואיסור אין קשר לתפילות כך גם קבלת תענית אינה קשורה בשום צורה לתפילה, הן בתוכן הקבלה והן בקונטקסט של הקבלה. אך שמואל סובר שצריכים מעשה של "ריצוי ותחנונים" שהוא המשך והשלמה לתפילת מנחה. צריך עיון בדברי שמואל האם הוא חלוק על הצורך בנדר בקבלת תענית, שהרי בכל זאת מזכיר רש"י לפי שמואל את אותה הלשון שהזכיר לשיטת רב "הריני מחר בתענית". אם כי אין בידי ראיות מוכחות, נטיית לבי היא שלפי רש"י שני היסודות נדרשים: א. קבלת תענית כנדר; ב. מעשה ריצוי ותחנונים הקובע את אופיו של היום כיום תענית.

נפקא מינה חשובה בין שתי הגישות הללו תהיה היכולת להישאל על קבלת תענית. במידה ונבין קבלת תענית כנדר, אין סיבה ששאלה לא תועיל. אך במידה ונבין שיש כאן תהליך של הגדרת היום כיום צום הגורם לכך שממילא האדם נאסר באכילה, סביר להניח שהתרת נדרים אינה יכולה לבטל ולעקור את הגדרת היום כיום צום.²

שיטת רב אחאי גאון

רב אחאי לקח את שיטת רש"י צעד נוסף:

מאן דקביל תעניתא מיבעי ליה לקבולי מבעוד יום וצריך לאדכורי ענינו ה' ענינו והיכא מקביל עליה בתפלת המנחה דאמר שמואל יחיד שקיבל עליו תענית צריך להזכיר ענינו ה' ענינו בתפלת מנחה בשומע תפלה
(שאילתות פרשת ויקהל שאילתא טו).

רב אחאי חולק על רש"י במספר נקודות.³ ראשית, רש"י הזכיר שצריך לומר דברי ריצוי וקבלת התענית בסוף התפילה, ואילו רב אחאי משדרג את קבלת התענית ללב לבה של תפילת המנחה – ברכת 'שומע תפילה'. מלבד זאת, הם חלוקים לגבי תוכן האמירה. רש"י כתב שנדרשים דברי ריצוי כלליים העוטפים את קבלת התענית המפורשת, אך רב אחאי כותב שיש לומר את תפילת עננו – תפילת תענית מובהקת. נראה ברור שרב אחאי הבין

2 לקמן נזכיר קבלת שבת מוקדמת יותר, שכמובן אינה מעשה נדר. אם אפשר להישאל עליה, ודאי שיהיה אפשר להישאל גם על קבלת תענית.

3 לא ברור אם שיטת רב אחאי בנויה על פירוש חדש לטקסט שלנו או גרסה אחרת. ישנו רמז בדברי רב אחאי שהיתה לו גרסה אחרת בסוגיה בתענית, אולי כאן או בדף יא:.

את קבלת התענית כתפילה גמורה הקובעת את אופיו של יום התענית, ללא כל ממד של נדר.

שיטת רבנו חננאל

כך מבאר רבנו חננאל את הגמרא בתענית:

ואפי' מתעסק במלאכתו אומר מחר אהיה בתענית. יהי רצון שתהא תפילתי ביום תעניתי מקובלת. ושמואל אמר בתפלת המנחה כלומר צריך להיות כולל אלו הדברים בשומע תפלה וגו'. אמר רב יוסף כשמואל מסתברא דכתיב במגלת תענית להן כל איניש דייתי עלייהו מן קדמת דנא יאסר. מאי יאסר עצמו בצלו מקודם שיקבל עליו תענית מקבל עליו בתפלתו תענית שנמצא אוסר עצמו באכילה ובשתיה בקבלתו תענית בתפלתו (י"ב).

כאן יש עמדת ביניים בין רב אחאי ורש"י. מבחינת עיתוי קבלת התענית שיטת רבנו חננאל דומה לשיטת רב אחאי – הקבלה נעשית בשומע תפילה. אבל תוכן קבלת התענית: "יהי רצון שתהא תפילתי ביום תענית מקובלת", דומה חלקית לרש"י – דברי הריצוי קיימים, אך הדמיון לנדר חסר ואין כאן קבלה מפורשת כגון "הריני מחר בתענית". נראה שלשיטתו יש כאן תהליך גמור של תפילה וריצוי הקובעים את אופיו של יום המחר כיום תענית ואין בכך נימה של מעשה הפלאה בכלל. סביר להניח שמבחינה עקרונית שיטתו דומה לרב אחאי אלא שיש ביניהם מחלוקת מעשית כיצד לקבל תענית. רב אחאי סבור שנדרשת תפילה המשתייכת בצורה מהותית לתענית – תפילת 'עננו', עוד לפני התענית, כדי לקבוע את אופיו של יום המחר. אך רבנו חננאל סבר שאין מקום להתפלל תפילת תענית לפני התענית, ולכן סבר שיש להתפלל על התענית שלמחרת ולא כאילו היום הוא יום התענית.

בנוסף לכך, לפי רבנו חננאל גם לשיטת רב וגם לשיטת שמואל טופס קבלת התענית זהה כך שאין בקבלת התענית מעשה הפלאה כלל. מחלוקת רב ושמואל עוסקת רק במועד קבלת התענית – לפי רב מקבל עליו את התענית בכל עת שירצה, ולפי שמואל יכול לקבלה דווקא בברכת שומע תפילה.

שיטת הרמב"ם

הרמב"ם בהלכות תעניות כתב:

כל תענית שלא קיבלה עליו היחיד מבעוד יום אינה תענית. כיצד מקבלה? כשיתפלל תפלת מנחה ואומר אחר התפלה מחר אהא בתענית וגומר בלבו להתענות למחר (פ"א ה"י).

עמדת הרמב"ם דומה לשיטת רש"י, ולפי שניהם זמן הקבלה הוא אחר תפילת המנחה; אולם לגבי תוכן קבלת התענית מזכיר הרמב"ם רק ביטוי של קבלת תענית – "מחר אהא בתענית", וזאת בניגוד לרש"י המוסיף דברי ריצוי בקבלת תענית. בנוסף לכך, הרמב"ם כותב: "וגומר בלבו להתענות מחר"; הביטוי 'גומר בלבו' הוא ביטוי השאוב מעולם ההפלאה והנדרים.⁴ מסיבות אלו, לדעתי, הדברים נוטים יותר לכך שהרמב"ם תפס את קבלת התענית כמעשה הפלאה ונדר.

אמנם במידה ויש כאן קבלה מדיני נדרים קצת קשה מדוע קבלת התענית ממוקמת כחלק מהתפילה. בנקודה זו יש לעיין בפירוש המדויק של הביטוי 'אחר התפלה': האם מדובר לפני עקירת רגליו או אחריה? אם נבין שלקבלה אחרי עקירת הרגליים יש השפעה מועטת לתפילה, ייתכן שהקשר לתפילה נובע מסיבות צדדיות, אך אם נבין שהקבלה נעשית לפני עקירת הרגליים, ייתכן שקבלתו היא מעין תפילה.

אמנם יש נוסחאות וגרסאות שונות בדברי הרמב"ם. המגיד משנה הביא גרסה:⁵ "כשיתפלל תפלת המנחה או אחר תפלה". גם בתשובות הרמב"ם הובאה גרסה אחרת העשויה להשפיע על הבנתנו בדברי הרמב"ם:

ותפלת תענית איך מקבלים התענית שיאמר למחר אתענה או מה שדומה לזה; ונראה, שהראוי לאמרו אחר תפילת המנחה לפי שכן יראה מהירושלימי,⁶ ואם אמרו בעצם התפילה בשומע תפלה כמו שזכרנו בחבור בספר אהבה. ואמנם, ענינו לא יאמר אלא מליל התענית (שו"ת הרמב"ם סימן שיג).

4 לדוגמה, הרמב"ם בהלכות שבועות כותב: "מי שנתכוון לשבועה וגמר בלבו שלא יאכל..." (פ"ב ה"י), וכך במקומות רבים נוספים: שבועות פ"ב ה"א וה"ד, פ"ג ה"ה; נדרים פ"ד ה"ג, פ"ג ה"ג; נזירות פ"א ה"ה; מעשה הקרבנות פ"טו ה"א; פסולי המוקדשין פ"ד ה"ט. אמנם, יש לציין שהרמב"ם השתמש בלשון דומה גם בהלכות קניין: מכירה פ"ה ה"ג, פ"א ה"ב; עבדים פ"ח ה"ז. וגם במקומות אחרים שאינם קשורים לא להפלאה ולא לקניין: תשובה פ"ב ה"ב-ה"ג; ברכות פ"ד ה"ז; עירובין פ"ז ה"ב, ה"ט.

5 הכסף משנה על אתר השיג על המגיד משנה וכתב שגרסה זו משובשת.

6 אולי כוונתו לירושלמי בתענית: "כהדא דתני להן אינש דיהוי עלוהי ייסר בצלו" (פ"ב ה"ב). אמנם, משם דווקא משמע שמקבלים את התענית באמצע התפילה ולא אחריה. גם התייחסותו לספר אהבה תמוהה ולא ברורה; אולי הוא מתכוון להלכות תפילה פ"ב ה"ד, אם כי שם מדובר בתפילת עננו בתוך הצום שנאמר במנחה ולא בקבלת תענית וצ"ע.

על פי תשובה זו ישנה אפשרות לקבל את התענית בשומע תפילה – כדברי רבנו חננאל; שינוי הדוחף להבין את קבלת התענית כתפילה הקובעת את אופיו של היום, ולא מדין נדר. בנוסף לכך, הרמב"ם העלה אפשרות תיאורטית שקבלת תענית תתבצע על ידי אמירת עננו; אם כי למסקנה, מסיבות צדדיות, "ענינו לא יאמר אלא מליל התענית" – אמירת עננו היא דווקא בתוך יום הצום ולא לפניו. גם מכך עולה שקבלת התענית אינה מבוססת על דין נדר.

הריטב"א בתענית (יב.) מביא גרסה לפיה שיטת הרמב"ם היא שקבלת התענית נעשית על ידי אמירת עננו – כאשר לכתחילה מקבל את התענית בשומע תפילה ובדיעבד לאחר שסיים תפילתו ולפני שעקר רגליו.

נסכם את שיטת הרמב"ם: מהדינים שהתקבלו בגרסה שלנו ברמב"ם משתמע שיש כאן רק דין הפלאה ונדר, אבל בגרסאות אחרות ובתשובת הרמב"ם קיימת נימה של מעשה תפילה.

ב.

ראינו שלפי דעות מסוימות קבלת תענית היא מעשה הפלאה, אפילו אליבא דשמואל. אם כן, מדוע הקבלה נעשית בתפילת מנחה? הרי קשה להעלות על הדעת שקבלת נזירות ויצירת נדרים אחרים צריך לעשות בתפילת המנחה!

ייתכן שהפתרון לכך טמון בירושלמי בתענית:

(פ"ב ה"ב).

מיכן אמרו המתפלל ואינו נענה צריך תענית

כלומר, אחד מהתפקידים המרכזיים של תענית היחיד הוא להוביל לכך שיתקבלו תפילותיו, וממילא הזמן המתאים לקבלת תענית הוא בתפילה או סמוך לה.

לפי הסבר זה יש מקום לומר שדינו של שמואל הוא רק לכתחילה, אבל בדיעבד קבלת התענית חלה אף אם היא נעשית בשוק ובזמן המתאים,⁷ ייתכן שכך סבר הרמב"ם, שכן כאשר הוא מתייחס לדיעבד הוא כותב: "כל תענית שלא קיבלה עליו היחיד מבעוד יום אינה תענית", ואינו מזכיר את תפילת המנחה. מלבד זאת, המרדכי (תענית רמז תרכד) והראב"ה סברו, אפילו לפי שמואל, שאם קיבל תענית לפני תפילת מנחה קיימת חובת תענית.

הריטב"א מסביר אחרת את הצורך בקבלת תענית בשעת מנחה:

7 עיין בב"ח או"ח סימן תקסב ומגן אברהם ס"ק יב וביאור הלכה ד"ה אימתי מקבלו, אם קבלת תענית שלא בתפילה מנחה מחייבת.

אלא ודאי דלרב כיון דמיקל בקבלה דסגי ליה בדבור שלא בתפלה כשאר נדרי הקדש, ה"ה שאפילו הקדים קבלה לתענית זמן מרובה או שנדר להתענות כמה ימים מפוזרים, בהכי סגי ליה כשאר כל נדרי מצוה ואין צריך לקבל עוד סמוך לתענית, אבל לשמואל לפי שאין זה נראה נדר מצוה גמור ונראה כנודר להרע לעצמו, וכדאמר שמואל גופיה לקמן לא יהא אלא נדר, דאלמא לא חשיב ליה נדר גמור להדיא, ומשום הכי בעי קבלה גמורה דקביעותא בתפלה וסמוך לתענית, וכשאר קבלות שבתות ויום טוב⁸ כשצריכינן קבלה דבעו קבלה בתפלה או על הכוס כשבא לקבלם מבעוד יום כדי לעשות קבע לדבר, ולא נקט רב במנחה אלא לאפוקי מדשמואל דבעי בתפלת המנחה, אבל היא הנותנת דכיון דלא בעי קבלה בתפלה שאף בזמן מרובה קודם לכן סגי ליה לקבוליה (תענית יב.).

הריטב"א מפרש שאליבא דרב קבלת תענית היא כנדרי הקדש רגילים וממילא אין דין של תפילת מנחה, ובנוסף אין הגבלה לזמן מסוים: כל שקיבל על עצמו תענית, אותה התענית מוגדרת כיום צום מפאת נדרו. שמואל, לעומתו, חולק וסובר כי על אף שקבלת תענית היא מעשה הפלאה יש בה חיסרון מסוים עליו עונים על ידי הסמיכות ליום הצום ושעת תפילה. לדבריו, המקבל עליו תענית נחשב כנודר להרע לעצמו, כך שאולי אינו גומר בלבו לגמרי לצום, ולכן קבעו חז"ל שרק קבלה רצינית הנעשית בשעת התפילה תחייב אותו. הריטב"א מוסיף ומשווה בין קבלת תענית לקבלת שבתות וימים טובים. על פניו, השוואה זו נראית בעייתית שהרי המקבל עליו שבת ויום טוב ודאי לא נחשב כמרע לעצמו! נראה שהריטב"א בא להתמודד עם בעיה נוספת שיש בקבלת התענית, הנפתרת באמצעות ההשוואה לקבלת שבת ויום טוב. ייתכן שניתן להצביע על שתי בעיות מדיני הפלאה בקבלת תענית:

ראשית, נדרים חלים רק על דבר שיש בו ממש; בין אם מדובר על נדרי איסור, בהם האיסור חל על החפץ, ובין אם מדובר על נדרי מצווה והקדש בהם בדרך כלל מדובר על נתינת חפץ מוגדר לרשות אחרת. הרמב"ן מסכם את הצורך בחפץ ממשי בשני סוגי הנדרים:

ולפי דעתי שלא נזהר, שהרי אמרו (נדריים ב ב) בנדרים דהוה אסר חפצא עליה, ולפיכך אינן חלין על דבר שאין בו ממש כגון נדר עלי שלא אדבר עמך או שלא אלך או שלא אישן וכיוצא בהם. וכיון שהדבר כן, נראין הדברים שאפילו בדבר הרשות אם אמר נדר

8 הריטב"א סובר שקבלת שבת חלה רק בתפילה או בברכה על הכוס. עיין בשו"ע או"ח רנג, ב שהביא דעות שברכו או אפילו מזמור לדוד הם נחשבים לקבלת השבת.

עלי שאוכל היום או שאוכל דבר זה אינו נדר, שאין הנדר על החפץ כלל אלא עליו שיעשהו, ולא הוזכרו נדרים בגמרא בקום ועשה כלל. ואע"פ שמצינו בנדרים גבוהה הרי עלי עולה הרי עלי שלמים, שאמירתו לגבוהה נתחייבו בו נכסיו כמסירתו להדיוט. או שהוא חומר נוהג בנדרים הקדש, מפני שיש בהן חפץ נאסר להדיוט ונתפס לגבוהה לכשיפריש, ולפיכך משעה ראשונה חל חיוב הנדר על נכסיו. אבל בנדרים בטוי אין לנו, לפי שאין שם חפץ כלל לא בתחלה ולא בסוף (במדבר ל', ג).

נראה שיש קומה נוספת לבעיה זו. כפי שנראה בסמוך, קבלת תענית אמורה להעניק אופי וחלות שם ליום הצום – צום אינו מורכב רק מהימנעות מאכילה במשך כל היום ("לצעוריה נפשיה"); ליום התענית יש אופי וחלות שם בחפצא של היום. על אף שמצינו שהפלאה מסוגלת להעניק זהות וחלות בעצמים פיזיים כמו הפרשת תרומה והקדשות, ואולי אף בכל הקונמות יש חיובי מעילה ודיני פדיון,⁹ עדיין קשה לומר שמעשה הפלאה יכול להעניק אופי וחלות הלכתית לפרק זמן. כאן בא הריטב"א ומשווה לקבלת שבתות וימים טובים בהם דיבור האדם מחיל חלות ואופי לפרק זמן; קבלה זו דורשת קביעות ולכן צריכה להיעשות בתפילה.

ג.

קעת נוכיח את טענתנו שתענית אינה איסורי אכילה ושתייה או חיוב גברא גרידא, אלא חלות של ממש ביום כיום תענית'.
הגמרא בנדרים אומרת:

איזהו איסור האמור בתורה? אמר הריני שלא אוכל בשר ושלא אשתה יין כיום שמת בו אביו, כיום שמת בו רבו, כיום שנהרג בו גדליה בן אחיקם, כיום שראיתי ירושלים בחורבנה; ואמר שמואל: והוא שנדור באותו היום (יב.).

הגמרא אומרת שניתן להתפיס ביום הצום. דין התפסה מבוסס על כך שיש חלות שם ביום עצמו.¹⁰

שיטת הרמב"ם

על בסיס גמרא זו פוסק הרמב"ם:

9 עיין בנדרים לה. שרבי מאיר סובר (וכן הלכה) שיש מעילה בקונמות.

10 עיין בסוגיה של מתפיס בשבועה בשבועות כ., ור"ן בנדרים יד. ד"ה הילכך לענין הלכה.

הרי שמת אביו או רבו היום ונדר שיצום אותו היום וצם, ולאחר שנים אמר הרי יום זה עליו כיום שמת בו אביו או רבו הרי זה אסור לאכול בו כלום שהרי התפיס יום זה ואסרו כיום האסור לו, וכן כל כיוצא באלו (נדרים פ"ג ה"ה).

יש לשים לב שהרמב"ם משמיט את התוכן הפרטני של הנדר 'שלא אוכל בשר ושלא אשתה יין' ועוסק רק בהגדרת היום 'יום זה כיום שמת בו אביו'. אכן דברי הגמרא אינם פשוטים: האם ניתן להתפיס במעשי איסור ('שלא אוכל', 'שלא אשתה')? אם נבין שהתפסה מוגבלת ל'חפצא של איסור' נתקשה להבין כך. ייתכן שהרמב"ם הבין (או גרס) בסוגיה שיש חזרה במהלך תשובת שמואל "והוא שנדור ובא באותו היום", ולפי המסקנה הנדר קובע את אופיו של היום כיום תענית. יום התענית נחשב ליום עם מספיק זהות כדי ליצור קרש קפיצה לאסור אף ימים אחרים; כך שלשיטתו, ההתפסה נעשית בחפצא של היום כיום תענית.

מורנו הגר"ד זצ"ל דייק אף הוא מדברי הרמב"ם שניתן להתפיס מיום תענית דווקא אם הנודר צם, כדברי הרמב"ם "וצם". כנראה לשיטת הרמב"ם כדי שיום תענית יקבל אופי וזהות כיום כזה, אי אפשר להסתפק בהכרזה או מעשה קבלת תענית, ונדרשים עינוי וקיום תענית מעשי באותו יום. העולה, שדיני הענקת זהות ליום תענית אינם זהים לדיני נדרים רגילים אלא דורשים צעדים נוספים. מכאן מובנת הדרישה שיצירת חובת הצום לכתחילה תתבצע בתפילה שלפני הצום וגם מעשה "וצם" על ידי המתענה, וזאת בשונה מנדרי איסור או מצווה רגילים, שלגביהם מצינו לדוגמה כי המתפיס בניזר נחשב לכהן גם אם הנזיר המקורי שתה יין או נטמא למתים מיד לאחר קבלת נזירותו. לפי הרמב"ם זהות היום מוענקת על ידי שילוב של מעשה הפלאה לפני היום (הרי היום מוגדר כ'דבר הנדור') ועל ידי מעשה התענית של הגברא. יצירת חלות על ידי שילוב של שני מעשים בעלי אופי שונה היא ייחודית ומעניינת. קיימים אולי שני מקרים דומים של הקדשה על ידי פעולות שונות ומשולבות. הראשון – הקדש בכורות, והשני – קידוש מנחות. כך מובא בגמרא בנדרים לגבי הקדש בכורות:

מנין לנולד בכור בתוך ביתו שמצוה להקדישו? שנאמר: הזכר תקדיש. ומאן דשרי? כי לא מקדיש ליה מי לא מיקדיש? (יג.).

בכור נולד עם קדושה בסיסית אבל בכל זאת יש מצווה על הבעלים להקדיש. עיין שם בנדרים שנחלקו האם בכור מוגדר כדבר הנדור בגלל ההקדשה בפה או לא. להלכה בכור אינו נחשב לדבר הנדור שאפשר להתפיס ממנו (רמב"ם נדרים פ"א ה"ג). אולי השוני הוא

שלידת הבכור קדמה לקדושת ההפלאה, ואילו ביום צום מעשה ההפלאה קדם למעשה בצום.

בקיודש זבחים מיד עם מעשה ההקדש הבהמה מקבלת קדושת הגוף, אבל במנחות הדין שונה וישנה קדושת דמים מיד, ורק אחרי השימה בכלי שרת המנחה מקבלת קדושת הגוף. איך שלא נבין את השוני בין זבחים ומנחות, ברור שבמנחות יש קידוש בשני שלבים.¹¹ יש מקום להדגיש עוד נקודה חשובה בעניין התפסה ביום צום. אכן מסתבר שהאפשרות של התפסה מוכיחה שיש כאן זהות מיוחדת ליום ולא רק קיום מעשה הגברא, אבל הסוגיה שם ממשיכה "אשר ידור לה" – עד שידור בדבר הנדור". כדי שהאדם יוכל להתפיס, על איסורי הנדר למלא שני תנאים: א. יש זהות לחפץ שבו מתפיסים; ב. זהות זו נוצרה על ידי מעשה הפלאה. מאחר שראינו שניתן להתפיס ביום תענית, ברור שתענית נוצרת על ידי מעשה הפלאה. כנראה שלכך התכוון שמואל כשהגביל את התפסת התענית למקרה "נדור ובא מאותו היום". לאור זאת, השוואת הריטב"א בין קבלת שבתות וימים טובים לקבלת צומות אינה מוחלטת, שהרי קבלת שבתות וימים טובים מחילה חלות על הזמן אך אינה קשורה להפלאה.

שיטת הראב"ד והר"ן

הגמרא בתענית עוסקת בהתנגשות בין תענית יחיד לגזרות חז"ל:

יחיד שקיבל עליו שני וחמישי (ושני) של כל השנה כולה, ואירעו בו ימים טובים הכתובין במגילת תענית, אם נדרו קודם לגזרתנו – יבטיל נדרו את גזרתנו. ואם גזרתנו קודמת לנדרו – תבטל גזרתנו את נדרו (י"ב).

בכתוב שם על בעל המאור למסכת פסחים מסביר הראב"ד:

אלמא קבלת תענית אינו חמור כנדר אבל הוא כעין צדקה או כעין תשובה, ואין כאן לא נדר ולא שבועה, ולפיכך הוא נדחה מפני גזרתנו אם קדמה לקבלתו ואף על פי שהוא כולל (כו:).¹²

לכאורה, מדבריו עולה שקבלת תענית אינה חלה כחובה גמורה. ניתן להציע חולשות מסוימות בקבלת תענית אשר יביאו לדחייתה על ידי גזירת חז"ל. למשל, אם נניח שחיובו

11 עיין בראב"ד תמיד (כה:): מקדש דוד קדשים (ג, ח) חידושי הגר"ז על הרמב"ם (עמ' פא:), ואף אני הקטן עסקתי בזה במנחה וזבח עמ' 231-245.

12 דברים דומים הוזכרו ברא"ש בנדרים (פ"ט סימן ה) ובתענית (פ"ב סימן כה), לגבי החובה לצום עד צאת הכוכבים.

מדרבנן נוכל לדחותו מפני גזירת חז"ל – כיוון ש'הם אמרו והם אמרו'. אולם, משתמע שיש חולשה נוספת גם באופן של חיוב התענית מכיוון שאולי אינו חל לגמרי מדין נדר אלא אם כן הוא מקדם תהליך של תשובה וקרבה לקב"ה. במידה ואין בהמנעות מאכילה קיום תשובה (בגלל שחז"ל החליטו שאותו יום ראוי לשמחה) – אזי אין להתענות. גם אם נסביר כדברינו שהראב"ד והר"ן לא באו למזער את חומרת קבלת התענית, ואף שלדבריהם נדר הוא מצווה מדאורייתא, עדיין קיים קושי. איך תיתכן התפסה ביום תענית? אם הנדר מחייב רק את הגברא ולא מעניק קדושה וזהות ליום צום, אזי איך אפשר להתפס ביום צום? אולי לדידם תיתכן התפסה בחובת הגברא כמו הדעות הסוברות שיש איסור מסוים בהתפסה בשבועות,¹³ ואכמ"ל.

ד.

נטינו לומר שדין קבלת תענית וצום אינו יוצר רק חובת גברא של להימנע מאכילה ושתייה, אלא אף מעניק זהות הלכתית ליום. אמנם עדיין יש לדון האם כל התעניות הן כך או שאולי יש מיני תעניות שאין בהן זהות של יום צום אלא רק של הימנעות מעשית מאכילה ושתייה. נבחן שאלה זו לאור דין תענית שעות (תענית יא:), המאפשר להתענות רק חלק מהיום. רוב הראשונים (וביניהם הראב"ד דלהלן) סבורים שדין תענית שעות הוא רק במידה ואדם מתחילת היום לא אכל מסיבותיו האישיות ובאמצע היום החליט לגמור את היום בצום.

אך הרמב"ם חולק על כך:

מתענה אדם שעות והוא שלא יאכל כלום שאר היום, כיצד הרי שהיה טרוד בחפציו ומתעסק בצרכיו ולא אכל עד חצות או עד תשע שעות ונמלך להתענות בשעות שנשארו מן היום, הרי זה מתענה אותן שעות ומתפלל בהן עננו, שהרי קבל עליו התענית קודם שעות התענית, וכן אם אכל ושתה ואחר כך התחיל להתענות שאר היום הרי זה תענית שעות (תעניות פ"א הי"ג).

הרמב"ם מתאר שני מצבים של תענית שעות:

א. מסיבות שונות אדם לא אכל חלק מהיום והחליט להשלים את היום בתענית.

13 כך עולה מדעות מסוימות בהסבר שיטת אב"י שהמתפס בשבועה "כמוציא שבועה מפיו דמי" (שבועות כ.). גם בשיטת רבא הסובר "לאו כמוציא שבועה מפיו דמי", יש ראשונים (הר"י מיגאש על אתר והרמב"ם בהלכות שבועות פ"ב ה"ח) שהסבירו כי דבריו מתייחסים רק למלקות וקרוב, אבל לכולי עלמא התפסה בשבועה יוצרת איסור.

ב. אדם אכל ושתה בתחילת היום, אך החליט להתענות בשעות הנותרות.

הראב"ד משיג על המצב השני:

א"א אין זה כלום, שהרי אמרו "והוא שלא טעם כלום כל אותו היום".

נראה שיש הבדל מהותי בין שני המצבים שהרמב"ם מתאר. כאשר הרמב"ם מתייחס למקרה הראשון, הוא כותב "הרי זה מתענה אותן שעות ומתפלל בהן עננו"; ואילו במקרה השני בו אכל ושתה בתחילת היום אינו מזכיר אמירת עננו. מסתבר שהרמב"ם הבין שלא ניתן להעניק ליום את זהות יום התענית אם אכל חלק מהיום שהרי לא ניתן לכנות את אותו יום כ'יום צום תעניתנו' אם אכל בחלק מן היום. ממילא, על אף שיש קיום של מעשה גברא בתענית שעות, המתענה אינו אומר עננו. לעומת זאת, במקרה השני שבו אדם אכל בתחילת היום, שאר היום נחשב כיום צום ויכול לומר עננו.

